

**TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TARİHSEL SÖZLÜĞÜ'NE KATKI:
kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş)**

Binnur ERDAĞI*

Özet: Bu çalışmada, kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş) sözcüğünün Anadolu ağızlarındaki biçimleri ve etimolojisi üzerinde bir deneme yapılmaktadır.

Anahtar sözcükler: kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş), Anadolu ağızları, Eski Anadolu Türkçesi.

Abstract: This study consists of word of kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş) variants in Anatolian dialects and etymology.

Key words: kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş), Anatolian dialects, Old Anatolian Turkish.

Bu çalışmada, Anadolu ağızlarında da değişik biçimlerle kullanılan *kaykaç / kayğaç / kaygeş (kıygeş)*¹ sözcüğü üzerinde durulacaktır. Öncelikle, bu sözcüğün *Derleme Sözlüğü* (TDK 1963-1982)'nde geçen biçimlerini ve tanımlarını verelim².

gıygaç (I) [gıyhaç] Üç köşeli kadın başörtüsü. (*İğdir -Kr.; Yukarıkale *Koyulhisar -Sv.; Buluklu *Mersin, -İç.);

gıygaç (II) --> *gıygaşık* (I) [gındırık, gınırık, kınışık, gıyada, gıyalı, gıygaç, gıygaşuk, gıyğışık, gıynaşık, gıynaşuk, gıynık, gıytarık] Aralık (kapı, pencere vb. şeyler için). (*İzmit -Kc.; *Göynük -Bo.; *Sivrihisar, Tokat -Eskişehir; *Ereğli -Zn.; -Ks.; *Kuruşunlu -Çkr.; -Sm.);

gıygaç aramak Birine fenalık etmek için neden aramak. (Bayadı -Or.);

gıygaçlama Bir köşeden karşı köşeye, verevine: Onu *gıygaçlamaya* kes. (*Merzifon -Ama.);

gıygaşık (II) Ayakları çarpık (kimse). (İğneciler *Mudurnu -Bo.);

gıygaştırmak kapıyı az açık, aralık bırakmak. (Kösten *Honaz -Dz.; *Yalova -İst.; Karkıncık *Artova -To.).

Aynı sözcüğün sözbaşı *k*'li olan biçimleri de Anadolu ağızlarında tespit edilmiştir:

kıygaç (I) Çapraz, köşeleme, eğri: Tahtayı *kıygaçına* kes. (*Merzifon -Ama.; -To.; -Kr.; -Ezm.; *Ahlat -Bt.; -Dy.);

kıygaç IV Üçgen biçimi. (Ur.)

* Dr.. Hacettepe Üniversitesi.

¹ Sözcük, bu biçimiyle tespit edilen tek örnek olarak geçtiği Tuhfe-i Mübârizî üzerinde yapılan Doktora tezinde *kaygeş* biçiminde okunmuştur. Ancak aşağıda, tarihsel metinlerden verilecek örnekler göz önüne alındığında bu sözcüğün *kıygeş* okunuşu daha doğru gibi görünüyor.

² *Derleme Sözlüğü*'nde yakın anlamlar taşıyan, benzer sese sahip olduğu için aynı kökle ilişkilendirilen örnekler bir arada verilmiştir.

Derleme Sözlüğü (TDK 1963-1982)'nde, Yukarıdaki örnekler gibi ilk hecesi dar ünlülü biçimlerin yanısıra ilk hecesi geniş ünlülü biçimler de bulunmaktadır:

kayğaç (I) 1. Kaygan, yumuşak toprak. (*Bor -Nğ.). 2. üstü kaygan, altı kayaya yakın toprak. (*Bor -Nğ.);
kayğaç (II) Kaypak (kimse). (*Bor -Nğ.);
kayğışık Kapı aralığı. (-Es.).

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri (Ahundov, Tezcan 1978) adlı eserde de *Zıyğac* 'üç köşeli başörtüsü' ve yapısı tam olarak açıklanamamakla birlikte, aynı kökten olduğu açıkça görülen *ğıyğacı bah-* 'göz ucu ile bakmak' deyimini geçmektedir.

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, Anadolu'nun birçok yöresinde 'çapraz, verev, eğri, çarpık; üçgen; aralık' anlamlarıyla bu sözcüğün çeşitli biçimleri kullanılmaktadır. Buna karşın tarihsel metinlerde bu biçimleriyle kullanımına rastlanmamıştır. Tespit edebildiğimiz tek örnek, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış bir tıp eseri olan *Tuḥfe-i Mübârizî*'de yalnızca iki kez geçen *ḳaygeş* biçimidir: yürek ... üç dürlü saçanaḳdan ve lîfden düzilmişdür bir ḳat lîf uzunına ve bir ḳat *ḳaygeşdür* (14a-13) / öd bir kîse şüretinedür bir ḳat sıjirden örilmişdür üç dürlü lîf ve iplik siîirile birisi éninçe birisi *ḳaygeşdür* (17b-8). Bu örneklerde de sözcük, 'verev, çapraz' anlamında kullanılmıştır.

Yine tarihsel metinlere bakıldığında, aynı kökten olduğu düşünülebilecek biçimlerle de karşılaşırız. Örneğin: *ḳıya* 'çapraz, yan; hırçın, sert' (*Muk. Ed., Gül. Terc.*), *ḳıya baḳ-* 'süzgün bakmak; sert, dik bakmak; dikkatle bakmak, etrafına bakmak; yan bakmak' (*MN, SN, KB*), *ḳıya ḳıya baḳ-* 'öfkeyle bakmak' (*SN*), *ḳıya / ḳaya kör-* 'yan bakmak, arkaya bakmak' (*MK*), *ḳıyma* 'süzgün, çekik, yarı kapalı, kıyılmış göz; kıyma, kıyılmış et' (*MN, DK*), *ḳıyma göz* 'çekik koyu ela göz' (*SN*), *ḳıyık* 'cayma, caymak; eğrilik, eğri olan; sözde durmama; sözde durmayan' (*MK*).

Diğer yandan, yine tarihsel metinlerde tespit edilen *ḳıy-* biçimi bulunmaktadır: *ḳıy-* 'kıymak, kesmek, eğrilemesine doğramak; gönlü razı olmak, acımamak, acımayıp öldürmek; sözden dönmek' (*MK, Kıs. Yus., Gül. Terc., CS Div.*), 'yapmak' (*Muk. Ed.*).

Eski Türkçedeki (Orhon-Uygur) *ḳıd-* 'zarar vermek' eylemini ise yukarıdaki *ḳıy-* eyleminden ayırırız. Çünkü örneklerden de görüleceği gibi Karahanlı dönemindeki *ḳıy-* 'kesmek vs.' eyleminin son sesi *y*'dir. Oysa ET *-d-*, *-d* sesi Karahanlıcada korunur. Bu nedenle öncelikle bu iki sözcüğün birbirinden farklı olduğunu düşünmek ve *ḳıd-*'ı konumuz dışında bırakmak durumundayız.

Yeniden *ḳaygeş* (*ḳıygeş*) biçimine dönüp bu sözcüğün *Derleme Sözlüğü* dışındaki kaynaklarda nasıl yer aldığı araştırıldığında dikkate değer bir nokta ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki: Sözcük, *Persian-English Dictionary* (Steingass 1947)'de *qīqāc, qīqāc* 'eğri, eğilmiş' biçiminde verilmekte ve Türkçe olduğu belirtilmektedir. *Ferheng-i Fârisî* (Mu'in 1981)'de *ḳayḳāc, ḳayḳāc, ḳayğaç* 'eğri, bozuk' biçiminde verilmekte ve yine Türkçe olduğu belirtilmektedir.

Bu sözcük *ḳayḳaç, ḳayğaç, ḳaygeş* (*ḳıygeş*), *ğıyğaç, ğıyğaç* biçimlerine

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TARİHSEL SÖZLÜĞÜ'NE KATKI:
kaykaç / kaygaç / kaygeş (kıygeş)

bakılarak yapı açısından incelendiğinde Türkçe *kay-* 'çevrilmek, dönmek' (DTSl.) eylemine *-GAÇ* ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir biçim gibi görünmektedir. Bu noktada *-GAÇ* ekinin işlevi söz konusudur. Bilindiği gibi bu ek, Türkçenin ekleri arasında, genellikle eylemden araç adı yapan bir ek olarak yer almaktadır. Bu ek, *Drevnetyurskiy Slovar'* (Nadelyayev 1996)'da şu şekilde açıklanmaktadır: *-qaç (-kâç; -ȳaç, -gâç)* araç adı yapar: *açqaç* 'anahtar', *qısqaç* 'kerpeten, kıskaç', *yonȳaç* 'rende', bkz. *-qıç (-kiç; -quç, -küç; -ȳıç, -güç)* araç adı yapar: *açqıç* 'anahtar', *qısqıç* 'kerpeten, kıskaç', *yulȳıç* 'maşa, kıskaç, kerpeten, dişçi kerpeteni' (*yul-* 'çekmek'), bkz. *-qaç*. Besim Atalay'ın *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde (Atalay 1941) *-gaç* için "Bu ek fiil ve isimden aygıt ismi yapar" denerek *oturgaç* 'tahta iskemle' ve *burgaç* 'çeşme musluğu' örnekleri verilmiştir. Yine aynı eserde *-giç, -giç; -guç, -güç* için şu açıklamalar yapılmaktadır: "*-giç* Bu ek fiil ve isimden isim ve sıfat yapar. I. İsim: *çalgıç* 'çalgı', *yangıç* 'yengeç'; II. Sifat: *dalgıç*. *-giç* Bu ek fiilden sıfat yapar: *bilgiç*. *-guç* Bu ek fiilden aygıt ismi yapar: *sorguç* 'başa takılan çelenk' (Kelimenin aslı *sarguç* olup kökü *sar-* fiilindedir.), *yenguç* 'rende, yontan aygıt' (Kökü *yon-* fiilindedir.), *yolguç* 'cimbız'. *-güç* Bu ek fiil ve isim köklerine gelerek isim ve aygıt ismi ve sıfat yapar: I. İsim: *görgüç* 'pencere', II. Aygıt ismi: *yülgüç* 'yülüyen aygıt, ustura', III. Sifat: *örgüç* 'kambur, çıkıntılı' (Bu kelime *hörgüç* şeklinde dahi kullanılır ve isim olur. Kelimenin kökü *ör* 'yüksek yer'dür.). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* adlı eserde (Adalı 1979) *-GAÇ* eki *burgaç, süzgeç, yüzgeç, kıskaç solungaç, utangaç* örnekleriyle verilmektedir. Dikkat edilirse örneklerden beş tanesi araç adı iken bir tanesi sıfattır. Aynı eserde *-GIÇ* eki için verilen örneklerin çoğunluğu sıfat iken bir tanesi araç adıdır: *bilgiç, dalgıç, patlangıç, başlangıç, sorguç*.

Diğer yandan, sözcüğün *gıygaşık, gıygışık, gıygaştırmak* biçimlerine bakıldığında *-ş-* iştâş çatı ekinin varlığı dikkati çekmektedir. Bu durumda, yine *kay-* eylem kökünden *-ık* eylemden ad ve *-a-* addan eylem yapma ekleriyle türemiş *kay-ık-a-* eylem gövdesine gidilebilir. Buradan da orta hece ünlüsünün düşmesiyle *kayka-* biçiminin ortaya çıktığı düşünülebilir. Anadolu ağızlarında çeşitli biçimlerle kullanılan bu sözcük, yakınlarda yayımlanan Murathan Mungan'ın *Yüksek Topuklar* (Mungan 2002) adlı eserinde de tespit edilmiştir: "Kapıyı *kıyışık* bırak." (Mungan 2002:115).

Yukarıda tespit edilen bütün bu örnekler bakıldığında ortaya *kay-* ve *kıy-* kökleri çıkıyor. *kaykaç, kaygaç, kaygeş (kıygeş), kıya, kıyma; gıygaç, gıygaç, gıygaşuk, gıygışık, kıyışık* vb. biçimleri arasındaki anlam bağlantısı bu iki eylem kökünün birbirine karışmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Sonuç olarak, *Ferheng-i Fârisî* (Mu'in 1981)'de *kaykâc, kaykâç, kaygaç, Persian-English Dictionary* (Steingass 1947)'da *qîqâc, qîqâç, Derleme Sözlüğü* (TDK 1963-1982)'nde *kaygaç, kıygaç, gıygaç, gıygaç* (aynı kökten *gıygaşık, gıygışık* vs.) ve tarihsel kaynak olarak *Tuhfe-i Mübârizî*'de *kaygeş* biçimleriyle tespit edilen bu Türkçe sözcüğün Türkçenin sözlüklerinde yer almayışının sebebi, elbette ki yukarıda da belirttiğimiz gibi daha önce çeşitli biçimlerde üzerinde çalışılan, gün ışığına çıkan tarihsel metinlerde bulunmayışındır. Ancak bundan sonra, aynı kökten türemiş farklı biçimlerini çeşitli tarihsel metinlerden ve günümüz

Anadolu ağızlarından örneklendirebildiğimiz bu sözcüğün, Türkçenin tarihsel sözlüklerinde yer almasını ve burada genel olarak yapmaya çalıştığımız etimoloji denemesine diğer Türk dil ve lehçelerinden de tanıklar getirilerek yeni bakış açıları ile değerlendirmeler yapılmasını umuyoruz.

Kısaltmalar

CS Div. :	Cem Sultan Divanı	DK :	Dede Korkut Kitabı
DTsl. :	Drevnetyurskiy Slovar'	Gül. Terc. :	Gülistan Tercümesi
KB :	Kutadgu Bilig	Kıs. Yus. :	Kıssa-i Yūsuf
MK :	Divanü Lugat-it Türk	MN :	Mecmū'atü'n-nezā'ir
Muk. Ed. :	Mukaddimetü'l-Edeb	SN :	Süheyl ü Nev-BahBr

Kaynaklar

- ADALI, Oya (1979) *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AHUNDOV, Ehliman, Semih Tezcan (1978) *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATALAY, Besim, (1941) *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1986), *Divanü Lugat-it Türk Dizini IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CANPOLAT, Mustafa (1982), *Mecmū'atü'n-nezā'ir*, 'Ömer Bin Mezīd, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nev-Bahār, İnceleme-Metin-Sözlük*, Mes'ūd Bin Aḥmed, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ERDAĞI, Binnur (2001), "Tuḥfe-i Mübārizī (İnceleme-Metin-Sözlük)", Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış).
- ERGİN, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOYLU, İ. Halil (1989), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (1994), *Kıssa-i Yūsuf, İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Gülistan Tercümesi*, Seyfî Sarâyî, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MU'İN, Dr. Muhammed (1981) *Ferheng-i Fârisî*, Tahran.
- MUNGAN, Murathan (2002) *Yüksek Topuklar*, İstanbul.
- NADELYAYEV, V. M. D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1996) *Drevnetyurskiy Slovar'*, Leningrad.
- STEİNGASS, F. (1947) *Persian English Dictionary*, Londra.
- TDK (1963-1982) *Derleme Sözlüğü I-VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, Nuri (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb, Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.